

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

'Het was het nieuwe geluid dat gehoord werd.'

van der Steen, M.W.F.

2018

document version

Early version, also known as pre-print

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van der Steen, M. W. F. (2018). *'Het was het nieuwe geluid dat gehoord werd.'*: De betekenis van de Pacificatie voor de emancipatie van vrouwen.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

pure@knaw.nl

‘Het was het nieuwe geluid dat gehoord werd’.

De betekenis van de Pacificatie voor de emancipatie van vrouwen.¹

Margit van der Steen

‘VROUWEN STEM T OP VROUWEN’. Die woorden zette de Lena Jonker-Westerveld op het bord in de tuin van haar huis toen ze voor het eerst in haar leven haar stem uit mocht brengen. Ze had nooit verwacht dat ze dit nog mee maken nadat ze lang samen met haar man, de bioloog Willem Jonker, voor het vrouwenkiesrecht had gestreden. Niet voor niets vernoemden ze hun oudste dochter naar de heldin in de feministische roman *Hilda van Suylenburg*. Dit boek uit 1897 vormde een aanklacht tegen de minderwaardige positie van vrouwen. Het ageerde onder meer tegen de beperkingen op de arbeidsmarkt en de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen. Om hieraan een einde te maken moesten vrouwen zelf mee kunnen beslissen over politiek en wetgeving – en dus kunnen stemmen. Met de Pacificatie in 1917 was iets van deze wens verwezenlijkt, namelijk het recht voor vrouwen om gekozen te worden. Het ging hier overigens uitsluitend om kiesrecht voor mannen en vrouwen in het Europese deel van Nederland want in de koloniën profiteerde men er niet van.

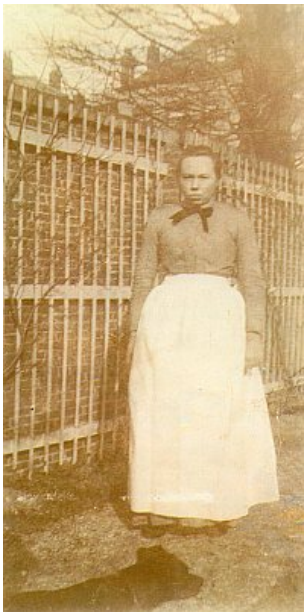
Nu, 120 jaar na het verschijnen van *Hilda van Suylenburg*, kan worden gereflecteerd op de vraag of de auteur van deze roman, Cecile Goekoop-de Jong van Beek en Donk, het bij het rechte eind had. Opende het vrouwenkiesrecht de deuren naar een betere wereld? Om deze vraag te kunnen beantwoorden richt ik me hier op enkele casussen die iets zeggen over de betekenis van het passieve kiesrecht voor de emancipatie van vrouwen. Allereerst sta ik stil bij een aantal vrouwen dat dankzij de Pacificatie in de gemeenteraden werd gekozen, vervolgens kijk ik naar hun werkzaamheden en tot slot komt de inzet van enkele vrouwelijke parlementariërs voor de emancipatie van vrouwen aan bod.

De eerste vrouwelijke gemeenteraadsleden

De strijd voor het vrouwenkiesrecht ging op de eerste plaats over het verkrijgen van het actieve kiesrecht voor vrouwen, daarna pas kwam het passieve kiesrecht. De Pacificatie werd door een feminist als Aletta Jacobs bijvoorbeeld als teleurstellend ervaren omdat vrouwen het actieve kiesrecht onthouden was. Maar in 1917 werd wel de weg vrijgemaakt voor vrouwen om gekozen te worden, niet alleen in het Parlement, maar eveneens op provinciaal en op lokaal niveau in de Provinciale Staten en in de gemeenteraden. Toen gezaghebbende politici in 1946 de balans opmaakten over de betekenis van het kiesrecht in de periode 1919-1940, moesten ze concluderen dat er toch sprake was van een omkering in de waardering voor het passieve kiesrecht. Het actieve kiesrecht had de machtsverhoudingen niet veel veranderd, maar de gevolgen van het passieve kiesrecht sprongen wel direct in het oog. Vrouwen waren nu zichtbaar in de vertegenwoordigende organen.

In deze paragraaf gaat de aandacht uit naar die vrouwen die in 1919 voor het eerst in de gemeenteraad kwamen. Dat is nieuw, deze groep is niet eerder systematisch onderwerp van onderzoek geweest. Het hier gepresenteerde materiaal is dan ook *work in progress*. Met de steun van onderzoeksassistent Eline Abbink heb ik biografische gegevens verzameld over deze eerste vrouwen door middel van literatuur, archiefonderzoek en desk research. Een belangrijke bron vormde het gedigitaliseerde krantenbestand in Delpher. De eerste vrouw in de Gemeenteraad was namelijk nieuws en daar schreven kranten over. In combinatie met onderzoek in het archief van

Atria. Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis leverde dit een groot aantal namen op van vrouwelijke pioniers in de Gemeenteraad. Vervolgens is aanvullend literatuuronderzoek verricht evenals desk research. Onderzoek op websites van lokale en plaatselijke overheden en historische verenigingen, websites over politiek, vrouwenorganisaties, Joods Nederland, websites met genealogische informatie evenals websites van begraafplaatsen en overige sites leverde in totaal informatie op over 97 vrouwen die in de periode 1919 – 1923 in de gemeenteraad zaten. Sommigen zijn iets later ingestroomd, anderen vertrokken voor het einde van de eerste periode. Alvorens algemene bevindingen over deze 97 vrouwen te presenteren, volgt een beschrijving van een tiental, dat goed de diversiteit en achtergronden van de vrouwelijke pioniers in de Gemeenteraad laten zien.

Allereerst Johanna Hendriks-Buiteman (1879-1969). Zij was geboren in Den Haag als dochter van een slager. Na de lagere school moest ze gaan werken als dienstbode. In 1913 trouwde ze met metaalbewerker Johan Hendriks en verhuisde met hem naar het Limburgse Gennep. Hier kregen ze een kind. Hanna Hendriks wilde meer dan zorgen voor kind en huishouding en werd politiek actief. In 1919 kwam ze op de derde plaats op de lijst van een van de voorlopers van de PvdA, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). De SDAP haalde helaas maar een zetel. Daarop besloot de lijsttrekker van de SDAP zijn zetel op te geven voor Hendriks omdat ze zoveel voorkeurstemmen had gekregen. In 1925 kreeg haar man een baan in Tilburg waardoor Hendriks-Buiteman moest stoppen met het raadswerk.

Johanna Hendriks-Buiteman (SDAP)

In Amsterdam kwam Cornelia Frida barones Mackay-Katz (1885-1963) in 1921 voor de christelijk-historischen in de raad. Een jaar later kwam ze ook in de Tweede Kamer, als eerste vrouw namens de CHU. De orthodox protestantse Frida Katz was gepromoveerd, werd advocaat en procureur in Amsterdam.

In de hoofdstad kwam ook Carry Pothuis-Smit in de Gemeenteraad. Deze sociaaldemocraat trad in 1920 ook toe tot de Eerste Kamer, als eerste vrouw in de senaat. In Amsterdam zaten tijdens die eerste raadsperiode vijf vrouwen in de raad, waaronder ook de communistische Henderika van Zelm-van den Berg, geboren in het Groningse Nieuweschans.

Carry Pothuis-Smit (SDAP)

Frida Katz Christelijk Historische Unie

*Henderika van Zelm-van den Berg
(Communisten)*

*Maria Elisabeth-Bes
(Vrijzinnig Democratische Bond)*

*Gaatske Adriana Leendertz-Ladenius
(SDAP)*

De verkiezingen voor de Gemeenteraad leverden ook de eerste vrouwelijke lijsttrekkers op, zoals bijvoorbeeld in Delft. Hier was een van de eerste vrouwelijke ingenieurs van Nederland, Maria Elisabeth-Bes de lijsttrekker van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB). In Almelo kwam Gaatske Adriana Leendertz-Ladenius voor de SDAP in de raad. In 1919 werd zij eveneens gekozen in de Provinciale Staten van Overijssel. Toen deed zich de opmerkelijke situatie voor dat zij als Statenlid wel voor de Eerste Kamer mocht stemmen, maar als vrouw niet voor de Tweede Kamer.

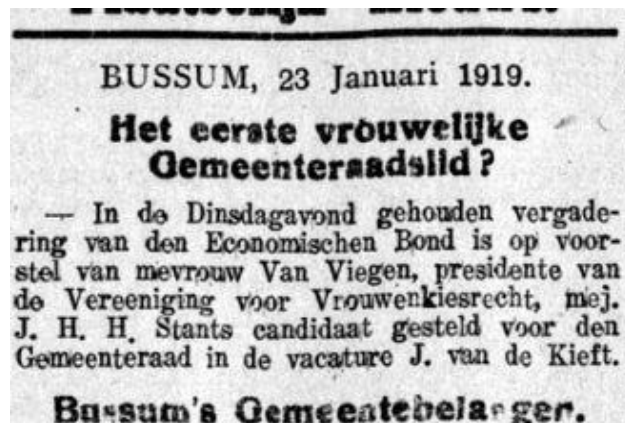
In de eerste raadsperiode brachten twee vrouwelijke vertegenwoordigers het tot wethouder. In Oostzaan werd Wilhelmina Anna Hofman-Poot al in de eerste raadsvergadering met grote meerderheid van stemmen als wethouder gekozen, namens de Liberale Vrijheidsbond. Hofman-Poot was onderwijzeres maar moest na haar huwelijk stoppen met dit werk. Hofman-Poot was ook een tijdje locoburgemeester in Oostzaan.

Wilhelmina Anna Hofman-Poot
Liberale Vrijheidsbond

Stiena Ruypers-Erens is de andere wethouder. Zij werd gekozen namens de Katholieke Kieskring te Valkenburg. In 1920 volgde ook haar benoeming tot de eerste vrouwelijke locoburgemeester. Dit was eens te meer bijzonder omdat vrouwen tot 1931 van het burgemeestersambt werden uitgesloten; in die hoedanigheid zouden ze namelijk hoofd van de politie en brandweer zijn. Fysiek noch geestelijk zouden vrouwen dit niet aankunnen, zo werd verondersteld. Nadat in 1923 een einde kwam aan het wethouderschap van Stiena Ruypers-Erens ging in 1927 als onafhankelijke kandidaat verder en bracht het opnieuw tot wethouder en locoburgemeester.

Stiena Ruypers-Erens (Katholieke Kieskring)

Hendrika Berendina Stoel-Nieuwhof (SDAP)

Hendrika Berendina Stoel-Nieuwhof werd in Zwolle gekozen voor de sociaaldemocraten. Nadat ze tien jaar in de gemeenteraad had gezeten, moest ze haar zetel opgeven omdat haar man een baan als huismeester kreeg; zij moest huismeesteres worden. Het onderzoek leverde ook de eerste vrouw op die ooit kandidaat werd gesteld voor een Gemeenteraad in Nederland. In Bussum vonden tussentijds verkiezingen plaats in februari 1919, enkele maanden voor de landelijke verkiezingen in mei. De Economische Bond in Bussum stelde kandidaat mejuffrouw J.H.H. Stants, volgens de oproep de eerste vrouwelijke kandidaat voor de gemeenteraad. Behalve een foto van haar graf is (vooralsnog) geen beeldmateriaal van haar beschikbaar. Ze kwam echter niet in de raad in februari en moest wachten tot mei omdat een kiezer protest had aangetekend tegen haar kandidatuur en vervolgens een procedure aanspande. Die kiezer had een dubbele agenda want hij was tevens voorzitter van de plaatselijke SDAP.

Na deze schets, die een beperkt maar representatief aantal vrouwelijke gemeenteraadsleden een gezicht geeft, volgen enkele kenmerken van de groep van 97 vrouwen als geheel. Allereerst valt op dat ze altijd een uiterst kleine minderheid in de raad vormden. Hun aandeel bedroeg circa 1% van alle gemeenteraadsleden. Dat is vergelijkbaar met het percentage parlementariërs: ook Suze Groeneweg was de enige vrouw die in 1918 naast 99 mannen in de Tweede Kamer kwam. De vrouwen kwamen in raden over het hele land, hoewel Noord-Holland duidelijk oververtegenwoordigd was.

Voor 93 van de 97 raadsleden is achterhaald voor welke partij zij in de raad kwamen. De sociaaldemocratische SDAP is duidelijk oververtegenwoordiging met 55 vrouwelijke raadsleden. Liberalen en vrijzinnigen, verdeeld over diverse partijen, kwamen uit op 21 en katholieken kwamen met 10 vrouwen in de raad. Interessant is dat de eerste locoburgemeester haar politieke loopbaan begon via de Katholieke Kieskring. Zij past daarmee in het rijtje van Truus Smulders-Beliën, Anna de Waal en Marga Klompé, respectievelijk de eerste vrouwelijke burgemeester, staatssecretaris en minister die allen van katholieke huize waren. Uitgezonderd Frida Katz ontbreken vrouwelijke

vertegenwoordigers van protestantse partijen in de gemeenteraad. Dit is voor een belangrijk deel terug te voeren op de opvattingen binnen de orthodox-protestantse politieke partij, de ARP, die politiek geen vrouwenzaak vond.

Van een zeer beperkt aantal vrouwen zijn beroepen bekend. Dat varieert van dienstbode en nopster in een sajefabriek tot hooggeschoold werk in leidinggevende functies zoals advocaat en directeur van een stoomwasserij. Ook verschillende onderwijskrachten worden genoemd. De gegevens zijn te beperkt om hier verdere conclusies aan te verbinden. Over de leeftijd is meer bekend. Gegevens zijn beschikbaar over de leeftijd van 59 vrouwen. Van deze groep was maar liefst drie kwart jonger dan 45 jaar.

Te reconstrueren valt ook dat de overgrote meerderheid van de vrouwelijke gemeenteraadsleden was getrouwd: maar liefst 83 van de 97. Een significant deel van deze vrouwen had kinderen. Van de 45 vrouwen waarover gegevens voorhanden zijn, hadden er 36 kinderen, waaronder ook stiefkinderen. Er waren acht vrouwen met vier kinderen en twee met vijf.

Gehuwde vrouwen in de politiek

Het is opvallend dat veel gehuwde vrouwen in de gemeenteraad terecht kwamen. Om te begrijpen waarom dit zo uitzonderlijk was, is het nodig stil te staan bij de maatschappelijke en juridische positie van deze groep. Volgens het nog uit 1838 stammende Burgerlijk Wetboek waren gehuwde vrouwen voor het recht *personae miserabilis*. *De jure* hadden gehuwde vrouwen de status van onmondigen of geesteszieken. Ze mochten geen rechtshandelingen verrichten en konden bijvoorbeeld niet zelfstandig een bankrekening openen of een paspoort aanvragen. Maar deze *personae miserabilis* mochten nu, dankzij de Pacificatie, wel besluiten nemen in de Gemeenteraad en als lid van de Provinciale Staten leden van de Eerste Kamer kiezen terwijl ze uitgesloten waren van de stembusgang voor de Tweede Kamer vanwege hun sekse.

Daar kwam bij dat Nederland tot diep in de jaren vijftig een uiterst sterke moederschapsideologie kende en wetgeving en moraal grote druk uitoefenden om gehuwde en huwende vrouwen te weren uit betaalde beroepsarbeid. Het percentage gehuwde vrouwen met betaald werk was zeer klein. Vanaf begin twintigste eeuw werden daarenboven diverse wettelijke maatregelen genomen om vooral vrouwelijke onderwijskrachten en ambtenaren die gingen huwen dan wel getrouwd waren, te weren uit beroepsarbeid. Sinds 1924 gold bijvoorbeeld de regel dat een vrouwelijke ambtenaar die in het huwelijk trad, de dag na haar trouwen ontslag kreeg. Minister Romme probeerde in 1937 zelfs alle vormen van betaalde arbeid van gehuwde vrouwen te verbieden. Hij baseerde zich daarbij op dominante opvattingen in de samenleving dat '(n)aar natuurlijk bestel dient de man de kostwinner van het gezin te zijn en heeft de vrouw tot taak de verzorging van het gezin'.

Het is opvallend dat deze beroepsverboden ingang vonden vlak nadat ook gehuwde vrouwen de mogelijkheid kregen verkozen te worden in vertegenwoordigende functies in het publieke domein. Bovendien bleek het lidmaatschap van de gemeenteraad voor vrouwen niet alleen verenigbaar met het huwelijk, ook bleek het zelfs te combineren met het moederschap. Op lokaal niveau konden vrouwen nu, dankzij de Pacificatie, een rol vervullen in het publieke domein op een manier die eerder onmogelijk was. De levensloop van de tweede vrouwelijke locoburgemeester in Nederland, Wilhelmina Anna Hofman-Poot, illustreert dit. In het onderwijs mocht zij haar beroep niet meer uitoefenen, maar een gehuwde vrouw mocht wel een positie als locoburgemeester bekleden.

De stem van de gewone huisvrouw

Met de komst van vrouwen in de gemeenteraden werd het geluid gehoord van een nieuwe groep burgers: 'de vrouw, de gewone huisvrouw, om wie nooit iemand in 't bijzonder dacht bij de bespreking der openbare zaken.' Deze vrouwen agendeerden op lokaal niveau nieuwe onderwerpen waarvan juist zij de urgentie zagen. Zij vroegen 'om de dingen, die zij ontbeerde voor zich en voor haar gezin'. Hier vielen zaken onder als verbeterde kraamzorg, een punt dat vrouwen heel direct raakte, maar ook nijverheidsonderwijs voor meisjes, kindercare en de sociale positie van de vrouw en het meisje. Als er een punt was waarop vrouwen het verschil maakten, dan was het de aandacht voor kinderen: van consultatiebureaus voor zuigelingen, schoolartsen, schoolvoeding, speeltuinen tot schoolkleding. De gezaghebbende sociaaldemocraat Pothuis-Smit schreef zelfs: 'geen man had hierop tevoren aangedrongen of tenminste er niet dit zo nodig vrouwelijk accent op gelegd.' Ook thema's als beter onderwijs en verbeterde woningbouw werden vaak genoemd als de verdiensten van juist vrouwelijke gemeenteraadsleden. Dit wil overigens niet zeggen dat vrouwen zich uitsluitend richtten op zaken die hen zelf, hun kinderen en gezinnen betroffen, ze hielden zich ook bezig met andere technische en juridische zaken.

De inbreng van vrouwen kwam de kwaliteit van het raadswerk ten goede, zo bleek uit een analyse uit 1946. Zij zouden hun werk namelijk 'geheel anders' doen omdat ze vaak meer tijd voor het raadswerk hadden dan mannelijke collega's. Maar er was meer: 'Voor haar is het werk nieuw en door de omstandigheden en de houding van haar mannelijke collega's wordt zij er telkens aan herinnerd, dat "er op haar gelet" wordt. En dan leeft in iedere vrouw toch nog altijd het meisje, dat vroeger op school ook al veel meer ijver en toewijding betoonde voor haar werk, dan de jongens en dat zo echt haar best deed op het werk, dat haar opgedragen werd. Dit heeft dikwijls stimulerend gewerkt op de andere leden van de colleges: "je mag je door zo'n vrouw toch niet de loef laten afsteken". Gezaghebbende politici constateerden dan ook dat de entree van vrouwelijke gemeenteraadsleden een positief verschil had gemaakt: 'Over het algemeen is het peil van de vertegenwoordigende lichamen door de intrede van de vrouw gestegen en zijn de debatten verrijkt door de wisselwerking, die mogelijk was.'

Politieke successen

Hilda Verwey-Jonker (PvdA)

De betekenis van de Pacificatie voor de emancipatie van vrouwen ging dus verder dan het bekleden van vertegenwoordigende functies door vrouwen. Op lokaal niveau zetten vrouwen zich in voor de verbetering van de positie van hun seksegenoten. Zo werd in de gemeenteraad een verschil gemaakt door zich sterk te maken voor specifiek vrouwelijke belangen, zoals betere kraamzorg en nijverheidsonderwijs voor meisjes. Ook kan hier iets substantieels worden gezegd over de inbreng van vrouwelijke parlementariërs op landelijk niveau. Er zijn belangwekkende casussen uit de jaren vijftig van de twintigste eeuw die duidelijk maken dat zij hun positie hebben ingezet voor de emancipatie van vrouwen, in het bijzonder gehuwde vrouwen.

Zoals eerder aangegeven mochten getrouwde vrouwen geen rechtshandelingen uitoefenen en waren hun

mogelijkheden om beroepsarbeid uit te oefenen uiterst beperkt. Niet voor niets hielden feministen zich ook al in het Interbellum bezig met het afschaffen van arbeidsverboden en het opheffen van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen. Na de oorlog ging de strijd door met een klein, sterk en elitair *old girl's* netwerk van politici, bestuurders en leden van vrouwenverenigingen met contacten tot in het Koninklijk Huis aan toe. In hun lobbywerk gebruikten ze juridische argumenten ontleend aan de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de International Labour Organisation. In dit netwerk speelden vrouwelijke parlementariërs van alle politieke kleuren een cruciale rol.

Midden jaren vijftig kon succes worden geboekt op het terrein van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw. Na een jarenlange strijd en het onverwachte overlijden van een onwelgevallige socialistische minister van justitie – die plaats maakte voor een medestander van de lobby – besloot de Tweede Kamer op 14 juni 1956 de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw af te schaffen. Het voorstel kreeg de steun van alle vrouwelijke parlementariërs, evenals die van katholieke mannelijke parlementariërs en enkele CHU heren. Het socialistische Tweede Kamerlid Corry Tendeloo speelde een voortrekkersrol in deze zaak, maar ook het Eerste Kamerlid Hilda Verwey-Jonker (afbeelding links), het kind dat ooit naar Hilda van Suylenburg was vernoemd.

Spannender nog was de gang van zaken rond het opheffen van arbeidsverboden van gehuwde en huwende ambtenaressen een jaar eerder. Toen de regering in september 1955 besloot het ontslag van huwende ambtenaressen (enkele uitzonderingen daargelaten) te handhaven, interpelleerde Corrie Tendeloo en pleitte voor het afschaffen van de discriminerende maatregel. De

Corry Tendeloo (Pvda)

overgrote meerderheid van de confessionele heren bleef echter op zijn standpunt staan. Maar de *girls* van de katholieke KVP en protestantse CHU wilden verandering. Ze steunden de motie van Corry Tendeloo (afbeelding links). Het leidde tot een bijzonder spannende stemming: met 46 tegen 44 werd de motie Tendeloo aangenomen. Het betekende een echte Doorbraak en een primeur in de parlementaire geschiedenis: voor het eerst wogen vrouwenbelangen zwaarder dan partijtrouw. Het ontslag van de huwende en gehuwde ambtenares werd afgeschaft nadat in 1956 een nieuwe regering was aangetreden. Romme, die in 1937 nog alle beroepsarbeid van gehuwde vrouwen had willen verbieden ontbrak. Hoewel hij vicepremier en minister van Binnenlandse Zaken had kunnen worden. Mede omdat hij verplicht was de motie Tendeloo uit te voeren bedankte hij voor de eer.

Tot slot

Door de uitbreiding van het kiesrecht konden vrouwen op diverse niveaus – van het Parlement tot de lokale gemeenteraad - in de politieke besluitvorming een nieuwe positie bekleden. Ook al was het aantal gekozen vrouwen beperkt, het maakte hen zichtbaar als bekleders van vertegenwoordigende functies in de publieke ruimte en het verschaft nieuwe mogelijkheden om invloed uit te oefenen. Het geluid van een heel nieuwe groep burgers werd nu gehoord, de gewone huisvrouw. Zij bracht

specifieke belangen onder de aandacht. Een aantal vrouwelijke gemeenteraadsleden wist bovendien ook een positie in het Parlement of de Provinciale Staten te verwerven.

Opvallend is dat bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1919 veelal gehuwde vrouwen werden gekozen, vaak zelfs vrouwen met kinderen. Zij waren op dat moment *de jure* handelingsonbekwaam. Deze *personae miserabilis* mochten dus wel besluiten nemen in de Gemeenteraad en als lid van de Provinciale Staten leden van de Eerste Kamer kiezen. Dat dit nu juist gebeurde in een periode waarin deze groep steeds meer te maken kregen met beroepsverboden is eens te meer bijzonder.

Na de Tweede Wereldoorlog hebben vrouwen, met steun van mannelijke parlementariërs, hun positie in het Parlement ingezet als breekijzer om vooral de juridische positie van gehuwde vrouwen te versterken. Een decennium voor de zogenaamde tweede feministische golf begon, werden belangrijke successen behaald. Niet alleen werd de handelingsonbekwaamheid afgeschaft, maar ook discriminerende bepalingen op de arbeidsmarkt. Dat betekent dat we op een nieuwe manier naar de geschiedenis van het feminisme kunnen kijken, het kan ook met recht en reden winst voor vrouwen zelf worden genoemd!

Dr. Margit van der Steen is universitair docent Vaderlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden en zij is tevens als coördinator van de landelijke Onderzoekschool Politieke Geschiedenis (OPG) verbonden aan het KNAW Huygens Instituut Nederlandse Geschiedenis.

¹ Deze publicatie bevat de bewerkte tekst van de lezing, uitgesproken op 29 november 2017 in de Eerste Kamer van de Staten Generaal ter gelegenheid van de herdenking van 100 jaar Pacificatie. De lezing vormde onderdeel van het congres '100 jaar Pacificatie 1917-2017. Congres over de grondwetswijziging van 1917'. Het congres was georganiseerd door het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (Radboud Universiteit), het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme en het Katholiek Documentatie Centrum. Een geannoteerde versie met literatuur- en bronverwijzingen zal gepubliceerd worden in het *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*.